

Tegnenes historie

Til læsningens semiotik

Af samme forfatter bl.a.:

Ideologier og litteratur, 1973

Dansk socialistisk teori 1850-1900 (med Jette Lundbo Levy), 1973

Planøkonomi og folkefront. Omkring Socialdemokratiet og DKP i mellemkrigstiden
(med Jørgen Bloch-Poulsen og Hans Erik Avlund Frandsen), 1979

Danmarks Kommunistiske Parti 1918-1941 (med Jørgen Bloch-Poulsen), 1979

Far mor børn. 14 samtaler om familiens krise (med Anette Steen Pedersen), 1979

1. maj 1890. Et dokumentarium (med Flemming Hemmersam), 1990

Venskab og revolution. Martin Andersen Nexøs og Marie Nielsens venskab og politiske virke 1918-24 (med Børge Houmann), 1991

Børge Houmann og hans samtid (med Torben Bech Rasmussen), 1992

Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960, bd. 1-2, 1993

Barndommens land. Århundredets børn i billeder (med Søren Vinterberg), 1994

Portrætter af 10 kommunister, 1996

Hans Kirks mange ansigter. En biografi, 1997

Historiens kultur. Fortælling, kritik, metode (med Ning de Coninck-Smith og Mogens Rüdiger), 1997

Intet er umuligt for Vorherre og en blikkenslager. Træk af Rør- og Blikkenslagernes Fagforenings historie 1873-1998, 1998

Næste år i Jerusalem, 1999

Pornografiens historie i Danmark, 1999

Forsøg til en lille personlig jødisk ordbog, 2000

Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990, 2001; 2. udg. 2012

Den historiske jøde. Essays & ordbog, 2001

Frederik Dreier og samfundets reform (med Hanne Nørregaard Posselt, Niels Finn Christiansen og Pernille Stenner), 2003

Anti. Begreberne antikommunisme - antisemitisme og deres historie, 2003

Jiddish bogfortegnelse. Jiddish tryk i Danmark, 2004

Jiddishland i København. Den jødiske indvandring 1905-14, 2005

Alfred Nossig (1864-1943) - en mærkelig mand. Et essay om jødisk modernitet, 2006

De russiske jøder i København 1882-1943, 2008

Min mors historie, 2009

Poesi & typografi. Figurdigte & andre former for visuel poesi, 2010

Sabotøren. Min fars historie, 2011

Jiddish teater i København 1906-56, 2012

Jyllands-Posten, diktaturet, krystalnatten og jøderne, 2012

Antisemitismens bibel. Historien om smædeskriftet Zions Vises Protokoller, 2014

Morten Thing

Tegnenes historie

Til læsningens semiotik

Syddansk Universitetsforlag 2015

Indhold

Kapitel 1 Tegn på tegn 7

Kapitel 2 Mundtlighed og skriftlighed 14

Kapitel 3 Skriftens oprindelse 18

Kileskrift 20, Hieroglyffer 21, Linear A og B 23, Andre skrifter 25

Kapitel 4 Alfabet 26

Fra fönikisk til græske alfabeter 30, Andre alfabeter 36

Kapitel 5 Interpunktion 39

Kapitel 6 Medier 48

Kapitel 7 Højtlesning, ordmellelrum og indenadslæsning 51

Kapitel 8 Node- og talnotation, billeder og diagrammer 64

Musiknotation 64, Talnotation 65, Hebraiske tal 66, Græske tal 67, Romertal 68, Arabertal 70, Billeder 74

Kapitel 9 Skrift i Norden 77

Kapitel 10 Den polyfone tekst og den tilgængelige tekst 88

Kapitel 11 De ikke-latinske områder af Europa 94

Græsk skrift 94, Kyrillisk skrift 96, Arabisk skrift 98, Hebraisk skrift 99, Armensk skrift 101

Kapitel 12 Højtryk, træsnit, bloktryk, bogtryk 103

Bogtryk i Norden 108, Fraktur, antikva, kursiv og udhævning 109, Hvad hed det? 111, Titelblad, kolofon m.m. 112, Tegn 115

Kapitel 13 Tekstarter og genrer 120

Vers 120, Andre tekstarter og tegn 123, Periodika 126, Tekstens formatering 133, Billedet som tegn 135

Kapitel 14 Billeder og bind 138

Billedets semiotik 138, Diagrammer kan igen være af forskellig art 139, Billedlige trykteknologier 140, Bogbindet som tegn 144

Kapitel 15 Ikonisk og symbolsk.

Blandformer og nye virkemidler 154

Figurdigte 155, Danske figurdigte 170, Animerede bogstaver 173, Punktum, punktum, komma, streg 175, Plakater og annoncer 176, Typografiske muligheder i fiktion 179, Brugen af ekspressiv typografi i digte 179, Ekskurs om billige trykemetoder 189, Skrivemaskinen 189, Kopier 190, Moderne figurdigte og udtryksfuld typografi i Danmark 191, Mellem tekst og billede 201, Ekspressiv typografi i fiktionen og typografisk semiotik 203, Tegneserier 205, Billede og tekst 209

Kapitel 16 Skriftens politik 214

Vietnamesisk skrift 215, Koreansk skrift 215, Japansk skrift 216, Religion og skrift 216, Skriftpolitik i Sovjetunionen før og efter opløsningen 217, De er skøre, de romere 219

Kapitel 17 Netrevolutionen 221

Er nettet så en revolution? 223, Søgning 225, Nye tegn 226, Layout og formatering 228, Kognition og Nettet 229, Herfra_til_evigheden.com 232

Bibliografi 233**Ordbog, forkortelser og særlige tegn** 240**Noter** 245**Billeder m.m.** 252**Efterord** 255

Kapitel 1

Tegn på tegn

Menneskets forfædres historie går måske 6 mio. år tilbage, mens *arten homo* nok når 2,5 mio. år tilbage. I de senere årtier er grænserne flyttet baglæns, og man regner med, at mennesket, *homo sapiens*, fandtes for mindst 250.000 år siden.

Der findes spor fra disse forfædre ikke kun i form af skeletdele, men også kulturelle spor. Der er fundet figurer, fx den såkaldte *Venus fra Tan-Tan* i Marokko, som måske er blevet til for mellem 300.000 og 500.000 år siden. I Indien fandt man i 1990'erne nogle fordybninger hugget ud i en klippehule, som måske går endnu længere tilbage. Mennesket og dets forfædre har altså sat sig *bevidste* spor langt tilbage i tiden.

Spor er noget, alle jægere kender. Dyr's fodaftryk i våd jord, ekskrementer eller spor af måltider er spor, som jægere altid har kunnet aflæse for at opspore dyr og dræbe dem. Aflæsningen af spor kræver ikke nødvendigvis sprog, for også dyr aflæser spor, fx lugtspor, når de jager. Spor er *tegn*, *tegn på noget andet*. Hjortens kloaftryk er således et negativt billede af kloven i 1:1. Det aflæses som *en henvisning* til hjorten selv: Den har været hér. At sporet er et tegn, betyder, at det både har et *udtryk* (selve dets fysiske fremtræden) og et *indhold* (betydningen 'en hjort') og en *referent* (det dyr, som har afsat sporet).

Tegndannelse er et meget almindeligt forhold i naturen. Dyr bruger tegn til at finde føde, partnere, kommunikation osv. De fleste af dyrenes tegn er formentlig biologisk betingede, noget, de er født med at kunne. Men det er muligt at lære visse dyr bestemte former for

Venus fra Tan-Tan, 300.000 til 500.000 år gammel.

Blombos.

tegn. Mennesker bruger tegndannelse i et bevidst forsøg på at *skabe nye tegn*. Skabte tegn adskiller sig fra naturens tegn ved helt eller delvis at være en konvention, en social konvention, som hviler på, at andre medlemmer af fællesskabet kender og accepterer den. Hvis en jæger finder et dyrespor og vil kommunikere med én, som kommer efter ham, kan han lave et mærke i jorden ved siden af sporet, som viser, at han har været her, at det er en hjort, og at han er gået videre frem i en bestemt retning. Et sådant tegn kræver konventioner om, hvordan ‘mærkerne i jorden’ skal aflæses.

De ældste tegn på *bemaling*, vi har fra homo sapiens, er måske 60.000 år gamle og er fundet i Arnhem Land i det nordlige Australien og lavet med okker, et jernsolt, som findes i naturen. I Sydafrika i Blombos-hulen er fundet nogle indridsede *mønstre* af samme alder eller ældre endnu.

I Europa er der fundet 35-36.000 år gamle *billeder* i form af bemalinger af vægge i klippehuler. I Fumane-grotten nær Verona har man fundet bemalinger med okker af et mønster. I Chauvet-grotten i Frankrig har

man fundet billeder af heste, næsehorn, løver, bøfler, mammutter og mennesker, malet med rød okker og et sort pigment, som anslås at være 32.000 år gamle.

I 2006 fandt arkæologer i Tyskland i Vogelherd-grotten en mammut *udskåret* i mammuttand, som nok er 33.000 år gammel. I 2008 fandt man i Hoher Fels i Syd-tyskland en udskåret kvinde i mammuttand, som måske er 35.000 år gammel. Den kan ligne den mere kendte Venus fra Willendorf, som er 22-24.000 år gammel. Venus fra Willendorf er udskåret i limsten og farvet med okker.

De første jæger-samler-samfund har i stenalderen kunnet danne bevidste tegn. De har kunnet ridse eller hugge i sten, men sikkert også i træ, bark, ler osv.; det sidste er blot ikke overleveret. De har kunnet skære i ben og blødere sten. Og de har kunnet male på flader med forskellige farvepigmenter. De tegn, de har efterladt sig, er mønstre og isolerede tegn, som vi kun kan gisne om. Fx findes der rigtig mange runde tegn, som kan tolkes som tegn for sol eller måne. Men der er også tegn, som forestiller dyr og mennesker.

Tegnlære: Semiotik

Vi kan i dette spredte materiale pege på tre forskellige typer af tegn: Der er *naturens tegn* (spor, efterladeskaber), der er *tegn, som forestiller noget*, og der er *tegn, som ikke forestiller noget*.

Den schweiziske sprogteoretiker Ferdinand de Saussure (1857-1913) definerede det sproglige tegn som en enhed af *udtryk* (signifiant) og *betydning* (signifié). Det sproglige tegn som ordet ‘hest’ består dels af det lydige udtryk [hæsd]¹ og dels af betydningen ‘hest’, en mental henvisning til en virkelig hest. Relationen mellem de to dele er arbitrær og socialt accepteret. Denne betragtningsmåde kaldes også for *semiotisk* efter det græske ord

Vægmaleri i Chauvet-grotten.

for tegn 'semeion' (σημειον). Saussure så sin semiologi, som han kaldte den, som en del af psykologien.

Den amerikanske filosof Charles Sanders Peirce (1839-1914) grundlagde en tegnteori, som han kaldte semiotik, som var en logik, som var en del af filosofien. Han skelnede mellem tre tegnklasser, hvor tegnet henviser til sit objekt ved hjælp af første-, andet- eller tredje-

hed. Førstehed betyder, at tegnet henviser til sit objekt ved *lighed*. Dette tegn kalder Peirce en ikon (den udskårne mammut ligner den rigtige mammut). Andethed betyder, at tegnet henviser til sit objekt gennem en årsagssammenhæng. Dette tegn kalder Peirce et index (hjordens spor er et tegn, *fordi* hjorten har gået netop her). Tredjehed betyder, at tegnet henviser til sit objekt

Helleristninger i Alta, Norge. Helleristninger (dvs. indridsninger i en helle, en flad sten) går 4.300 år tilbage i Norden.

ved en konvention. Dette tegn kalder Peirce et symbol (en pil ridset i jorden er et symbol på den retning, i hvilken objektet befinder sig). Til symbolerne hører fx alfabetets bogstaver og talrækkens tegn. I tallet 1 kan man

sige, at der er rester af en repræsentation af 1-hed, altså en ideograf, som i den forstand kunne betragtes som en ikon. Indekser kan fx være symptomer på en sygdom, hvor der ikke er nogen synsmæssig genkendelse andet

end via erfaringen. Man ser udslættet på huden af barnet og den høje feber og slutter heraf, at det er mæslinger.

Det er blevet indvendt mod dette (fx af Umberto Eco), at ikoner også er konventionelle tegn, i den forstand at der ligger en konvention bag, at et menneske kan fremstilles, som man nu gør det, og det er noget, man skal lære. Det er muligvis rigtigt, men historisk er der ingen tvivl om, at de ikoniske tegn udgør en særlig gruppe. Dels er det sådan, at forskellige kulturer danner ikoniske tegn, som ligner objektet og ligner hinanden, uden at der har været nogen udveksling mellem de pågældende kulturer. De enkelte kulturer lærer sig, hvad det betyder, at noget ligner. Og dels er det sådan, at vi i dag kan aflæse dem ubesværet; vi genkender tegnenes referent i virkeligheden, hvis der er tale om et menneske eller dyretegn. Derimod betyder en bestemt mytologisk-religiøs figur noget, vi ikke kender på forhånd, vi kan ikke 'genkende' denne referent. Det betyder, at de ikoniske tegn, som altså bygger på lighed, er en *begunstiget type*.

Som Peirce ser det, henviser tegnet (også kaldet representamen) til objektet og fremkalder hos aflæseren et nyt tegn, interpretanten.² Selvom jeg bruger Peirces tre tegnklasser, som jeg har defineret dem ovenfor, bruger jeg ikke resten af hans omfattende tegnteori. Det skyldes dels, at den er under udvikling gennem hele hans skrivende liv og ændres undervejs, dels at den er udviklet til en generel logik, et forhold, jeg ikke vil udvikle her.³

Vi ved ikke, hvornår sproget opstod, fordi vi ikke har noget spor af sprog, før de tegnsystemer opstod, som kan bevare sproget, efter det mundtlige udsagn er døet væk. Sproget er menneskets mest basale konventionelle tegnsystem. Sproget består af en række operationer, hvoraf dannelsen af sprogtegnet er alle de andres forudsætning. Sprog er lyde, som konventionelt forbindes med et bestemt indhold. Til lyden [soʎl], dvs. lydsekvensen: s-o-stød-l (sol), knyttes indholdet: himmellegemet solen.

Det særlige ved denne sekvens af lyde er, at den er arbitrær, dvs. det er ikke alene en vedtægt, at den henviser til himmellegemet solen, det kunne lige så godt have været en hvilken som helst andet lydsekvens, som fik denne opgave. Grundlæggende for ethvert sprog, som hviler på de lyde, mennesket kan danne med stemmelæber, udåndingsluft og mundhulens og svælgets variationer, er altså det konventionelle, arbitrære lydtegn. *Tegnsprog* er en anden sprogtype end lydsprogene, som hviler på hændernes variationer i stedet.

Udover selve lydtegnet dannes sprog af en række regler for orddannelse (dvs. tegnenes mindstestørrelse) og sætningsdannelse (dvs. sekvenser af ord, som hænger umiddelbart sammen). Disse regler er, hvad vi kalder grammatik og syntaks.

Vi antager, at homo sapiens hurtigt udviklede sprog. Og det blev til mange forskellige. Sprogdata-basen *Ethnologue* (<http://www.ethnologue.com>) opregner 6.809 sprog. Selvom man kan være uenige om grænsen mellem en *dialekt* og et *sprog*, så er der i hvert fald opstået rigtig mange forskellige lokale sprog, hvoraf nogle har bredt sig i perioder (kinesisk, sanskrit, græsk, latin, engelsk). Der er mere end 250 sprogstammer, dvs. mere end 250 helt forskellige grupper af sprog, hvor de enkelte sprog i stammen deler strukturer, såsom den indoeuropæiske, den semitiske, den altaiske, den malajopolynesiske sprogstamme osv. Dansk tilhører den nordiske *sproggruppe* indenfor den germanske *sprogfamilie* indenfor den indoeuropæiske *sprogstamme*. Sprogene har udnyttet lydlige muligheder, som spænder over et kæmpe register af varianter, som kan bære betydning. Men selvom vi antager, at homo sapiens har kunnet tale i fx 150.000 år, så ved vi intet definitivt herom; vi har ingen kilder til det. Vi ved først noget om sprog i almindelighed og de enkelte sprog konkret i det øjeblik, de formelle tegnsystemer (skrifter) opstår, som kan fastholde det sproglige udtryk

i et andet medium end den vibrerende og modulerede udåndingsluft (i sjældne tilfælde også indåndingsluft).

Det, som vi kalder *skrift*, er et system af *metategn*, et system af *tegn-af-tegn*. Hvor sprog baseret på lyd alene formentlig findes i det meste af homo sapiens' historie, er skriftens historie et lille bitte kapitel, som måske omfatter de sidste 6-8.000 år. Til gengæld er det altså også den periode, hvor vi har kilder til sprogenes historie, nemlig *det skrevne sprogs historie*. Først med opfindelsen af fonografen og båndoptageren blev det muligt at arkivere det talte sprog, sprogets første og grundlæggende form. Sproglige tegn hviler på det talte sprog, og det talte sprog er det, som ultimativt normerer det skrevne sprog. Når udtale, grammatik eller syntaks i det skrevne sprog kommer for langt fra det talte, rettes det skrevne sprog til. Som hovedregel, altså. På arabisk bruger man koranarabisk som skriftsprog for en lang række af arabiske lokalsprog, som udtales helt anderledes end koranarabisk. Kinesisk fungerer som skriftsprog for en hel række lokale sprog, som udtaler ordene helt forskelligt. Forskellen er, at arabisk er en fonetisk baseret, en *fonografisk* skrift, mens kinesisk bruger en ordbaseret, en *logografisk* skrift. Kinesiske tegn er således ikke knyttet til en bestemt udtale, hvorimod koranarabisk er.

De tegn, som optager mig i denne bog, er *notations-tegn*, dvs. grafiske, todimensionale repræsentationer af sprog, tal, musik osv. I vores oprindelige eksempel var udtrykket *lyden* [hæsd] (her noteret med en særlig fonetisk notation, lydskrift). Men den kunne lige så godt være den grafiske notation 'hest'. Når der er etableret en klar relation mellem den grafiske notation og lyden [hæsd], fungerer tegnet fuld ud så godt. Grafiske repræsentationer adskiller sig (før fonografens opfindelse) fra sprogets lyde derved, at de kan arkiveres, gemmes, hvorimod de talte lyde forsvinder, når de er udtalt. Talte ord kan *hushes*, men skrevne ord kan arkiveres.

Der findes to forskellige typer af grafiske tegn, som bruges i menneskelig kommunikation: symboler og billeder. Billeder adskiller sig fra sprogtegn derved, at *de aflæses som et hele*, mens sprogtegn aflæses sekventielt, efter hinanden. En sproglig meddelelse har en begyndelse og en afslutning, det har billeder ikke. Billeder kan tilnærme sig den sekventielle notation i rebusformen, som man fx kan se det på nogle helleristninger og hulemalerier, hvor tegninger følger efter hinanden på en måde, så de skal 'læses' i denne rækkefølge. Men grundlæggende er et billede et tegn, som ikke kræver kendskab til vedtægter, men som kan *genkendes*.

En tegnet kvinde ses som en kvinde ved at genkendes som et menneske med kønstegn som en kvinde, men vi gør dette ud fra vores kendskab til virkeligheden og ikke ud fra vores kendskab til en begrænset række vedtægtsmæssigt bestemte grafiske notationer.

Billeder kan være ikoniske; de kan 'ligne' virkeligheden som tegninger eller malerier af mennesker eller natur. De kan være indeksikale; fotografier er frembragt ved en kemisk proces, hvor lysenergi omsættes i udfældninger på fotografisk papir. Der er derfor en kausal relation mellem objekt og fotografi.⁴ I denne henseende er de indeksikale. Men ved at 'ligne' virkeligheden er de naturligvis også ikoniske. Endelig kan billeder være symbolske; 'abstrakte' billeder 'ligner' således ikke noget, men er stadigvæk billeder. Billeder kan også være symbolske eller have symbolske indslag i den forstand, at de fremstiller forhold, som ikke findes i virkeligheden, en enhjørning fx. Som vi kender det fra tegneserier, kan der også i billeder indføres symboler for tale eller tanker. Der kan således i ikoniske billeder være symboler, som henviser til mytologiske eller symbolske ordener.

Nonfigurative billeder som fx moderne malerier spænder i virkeligheden over en lang række mulige kombinationer af dele, som i en eller anden udstrækning har en

ikonisk funktion, med dele, som fx via farven i højere grad påvirker følelsen i afkodningen. Der findes også nonfigurative billeder helt uden ikoniske elementer. Endelig findes der billeder, hvor virkelige genstande eller billeddele fra andre sammenhænge er indmonteret i en assemblage eller en collage. Funktionen af disse enkelte elementer kan være både symbolsk og ikonisk alt efter billedets øvrige elementer. En ølkapsel kan være en ølkapsel også i billedet og fungerer således ikonisk. Men kapslen kan også være en enkelt i en kæde af kapsler, som tegner en ramme. Hermed bliver kapslerne en anden måde at 'tegne' på.

Nogle skrifter starter deres liv som tegneserier eller rebusser. De enkelte tegn i skriften kan starte deres liv som afbildninger, piktogrammer, og kan formentlig i begyndelsen bruges til andre formål end sproglige, fx med det formål at repræsentere optællinger af dyr, ting, mennesker osv. Efterhånden bringes tegnene ind i et sprogligt forløb, hvor billedtegnene så at sige underordnes en

anden logik end selve afbildningen, nemlig sprogets logik og tekstens semiotik.

Interessen og fokus i de følgende kapitler er tegnenes dannelse og historiske udvikling. Selve dette, at vi kan læse, bygger på et sæt af tegn, fx et alfabet. Men den historiske udvikling af læsning og etableringen af et historisk tekstligt arkiv danner nye tegn og nye ordner af tegn. Der kan være tale om nye områder, som inddrages under skriftlige semiotikker, fx tal eller musik. Der kan være tale om udviklingen af tekstlig interpunktion eller om formatering af teksten med tegn, som giver overblik. Der kan være tale om ny tegndannelse i forbindelse med teknologiske skift (fra tekstrulle til codex, fra håndskrift til bogtryk, fra træsnit til kobberstik til kliché). Endelig kan der være tale om tegndannelse, som adskiller forskellige tekstarter fra hinanden (digt overfor prosa, salmebog overfor roman, almanak overfor love osv.). Om alt dette i det følgende.